

ԱՍՏՂԻԿ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐԸ
ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՉՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

6

Հայ միջնադարյան մանրանկարչությունը հանդիսանում է այն մեծ դան-
ձարաններից մեկը, որը դալիս է առարկայական փաստերով հարստացնելու
միջնադարյան մշակույթի բազմաթիվ բնագավառների մասին մեր գիտելիք-
ները: Մեր պատմիչների երկերում և այլ կարգի սկզբնաղբյուրների մեջ առկա
փաստերը, որոնք վերաբերում են հայ միջնադարյան արվեստների ու արհեստ-
ների, գրչության ու գիտության այլևայլ բնագավառներին՝ ավելի պարզ ու
սրտշակի են դառնում միջնադարյան մանրանկարիչների վարպետ ձեռքի տա-
կից դուրս եկած գունազեղ պատկերների շնորհիվ: Դրանք ցրված են Մատենա-
դարանի նկարազարդ հարյուրավոր ձեռագրերում, առավել կամ նվազ շափով,
որոնց մեջ, բացի տերունական կանոնական ու պարտադիր համարվող նկարնե-
րից, երբեմն ծաղկոզները նկարել են նաև պարականոն պատկերներ: Պարզ է,
որ մանրանկարիչները սրոշ առարկաներ նկարելիս պետք է օգտվեին իրենց
ապրած ժամանակաշրջանում, իրենց շրջապատում դասվող և գործածության
մեջ եղող առարկաներից: Եվ իրոք, ձեռագրերում այդպիսի նկարների թիվը
բավականին մեծ է. նրանք վերաբերում են կյանքի բազմաթիվ բնագավառնե-
րի՝ երբեմն նկարված հենց տերունական նկարների հետ միատեղ, կամ էլ շատ
հաճախ, որպես լուսանցազարդ:

Վաղ շրջանի ձեռագրերում իրական կյանքից վերցված իրերի և առար-
կաների պատկերներ սակավ են դանում, որովհետև այդ շրջանի ձեռագրերի
մանրանկարները, գրեթե անխտիր, խիստ կանոնական բնույթ ունեն, իսկ լու-
սանցազարդերը կատարվել են միատեսակ, հաճախ միազույն դեկորատիվ
շրջանակների ձևով: Իհարկե, սրանք ևս գերծ չեն աշխարհիկ տարրերից: Հայա-
նի են X—XI դարերից մեզ հասած ձեռագիր պահպանակներ, որոնք նկարա-
զարդված են, հիմնականում, իրական կյանքի մոտիվներով: Դրանցից ուշա-
դրաժ է Մատենադարանի № 3974 ձեռագրի պահպանակի վրա նկարված սուրբ
Գևորգի պատկերը՝ վահանով ու նիզակով, զինվորական համազգեստով մի
խսկական զինվորի կերպար, կամ № 8205 ձեռագրի մագաղաթյա պահպանակի
նկարազարդ խորանի պատուհները և այլն:

XIII դարից սկսած, հետզհետե, ձեռագրերի մեջ ավելի շատ են երևան
դալիս սեպ իրերի և առարկաների պատկերները: Դրանք շատ են հատկապես
բուն Հայաստանի XIII—XVI դարերի մանրանկարներում:

Ավելի ուշ, XVII դարի ձեռագրերում, աշխարհիկ նկարները հեղեղում են
նոր Զուգայի, Արիմի, Կ. Պոլսի ձեռագրերը: Չնայած դրանք շատ հաճախ ընդօ-
րինակվել են մեկը մյուսից և արվեստի տեսակետից թույլ գործեր են, սակայն
իրենց աշխարհիկ նկարներով ուշադրաժ են և արժեքավոր: Այս ժամանակ

ձեռագրի նկարազարգումը արդեն դարձել էր արհեստ. այն զբվում էր, նկարազարգվում, հաճախ նույնիսկ կազմվում նախապես շունենալով պատվիրատու. ձեռագիրը պատրաստվում էր շուկայում վաճառվելու համար: Այդ իսկ պատճառով մանրանկարիչը շահագրգռված էր հնարավորին շափ «շքեղ» դարձնել իր ձեռագիրը: Եվ ահա, սովաբաժավալ Աստվածաշնչերի և ծիսական բովանդակությունն ունեցող այլ ձեռագրերի գրեթե բոլոր լուսանցքները շուկայորեն դարձրվում են բազմապիսի, տվյալ թերթի բովանդակության հետ առնչվող ու կանոնական բնույթի մանրանկարներով:

Այդ մանրանկարներից առանձնահատուկ հետաքրքրությունն են ներկայացնում միջնադարյան արհեստներին վերաբերող նյութերը: Մազկողը, ասենք, շինարարություն է պատկերում, և մենք տեսնում ենք ժամանակի սրմնագրին, ծեփագործին, այլ դեպքերում՝ հյուանին, դարբնին, ջուհակին՝ աշխատանքի մեջ, աշխատանքային իրենց գործիքներով:

Ոչ պակաս հետաքրքրությունն են ներկայացնում նաև միջնադարյան գեներրի մանրանկար օրինակները: Բազմաթիվ ձեռագրերում կարելի է տեսնել վահանների ու նիզակների, սվինների, թրերի, դաշույնների, նետերի ու կապարձների, ինչպես և այդ գեներրը կրող զինվորների, նետաձիգների, գուրգերով մենամարտողների, գրահներ հազած մարդկանց գողտրիկ պատկերներ:

Հարուստ նյութ կարելի է գտնել նաև գյուղատնտեսության վերաբերյալ: Համեմատաբար ավելի ուշ՝ XVII դարի ձեռագրերում, պատկերված ենք գտնում գոթանով վարի, ցանքի, հունձի, կալսման տեսարանների, որոնցում, բնականարար, նկարված են նաև բազմաթիվ գյուղատնտեսական գործիքներ: Զգացվում է ծաղկողների առանձնահատուկ վերաբերմունքը՝ իրենց հարազատ կենցաղային այս նկարների նկատմամբ:

Միջնադարյան բրուտագործության գեղեցիկ օրինակ են հանդիսանում ձեռագրերում նկարված սափորները, թասերն ու ծաղկամանները, կժերն ու կարասները, որոնցից մեծապես կարող են օգտվել մեր ժամանակի արվեստագետները:

Պակաս հետաքրքրություն չեն ներկայացնում որսորդության տեսարաններ պատկերող մանրանկարները, հատկապես Թորոս Թոսլինին վերագրվող ձեռագրերում, Կեղծ-Կալիսթենեսի «Պատմություն Աղեքսանդրի Մակեդոնացույ» վեպի նկարազարդ ընդօրինակություններում և մի շարք այլ ձեռագրերի խորաններում ու լուսանցազարդերում:

Վանա լճի շրջակայքում և Կիլիկիայում նկարազարգված ձեռագրերի մեջ կան մանրանկարներ, որոնք օգնում են ծանոթանալու միջնադարյան Հայաստանում կիրառության մեջ եղող նավակների (հատկապես առադաստանավերի) տեսակներին և ձկնորսության ձևերին:

Մանրանկարներում առատ նյութ կա նաև թատերական արվեստի պատմության ուսումնասիրմանը նպաստող: Ուշագրավ են հատկապես պարբերական պատկերող բազմաթիվ նկարները, վարձակներ՝ իրենց բնորոշ տարրերով, դերասաններ՝ երբեմն գիմակներով, հաճախ նկարված զարդատառերի՝ ձևով, իբրև միմեր և կատակերգակներ և այլն և այլն:

Բուն Հայաստանի մանրանկարչությունն ունի իր շատ բնորոշ ոճը, այստեղ նկարազարգված ձեռագրերը քիչ են ենթարկվել դրսի ազդեցությանը և պահպանել են կենցաղային բովանդակության շատ նկարներ: XIV—XV դարերի՝ ձեռագրերում հանդիպում են իշխանների, զինվորականների, հոգևոր և աշխար-

հիկ անձնավորությունների, ինչպես նաև աշխատավոր մարդկանց՝ երկրագործների, արհեստավորների, հովիվների պատկերներ, իրենց բնորոշ սարագներով: Բազմաթիվ են նաև կանացի սարագներ պատկերող նկարները:

Վերջապես, մանրանկարչությունը հարուստ աղբյուր է հանդիսանում նաև հայկական երաժշտական գործիքների պատմության ուսումնասիրության համար:

Միջնադարյան Հայաստանի մշակույթի, արհեստների և կենցաղի մի շարք մոթ կողմերի լուսարանմանը մեծապես նպաստող մեր ձեռագրերի մանրանկարները գիտական հասարակայնության տրամադրության տակ դնելու մասնագետներ, մենք տարիների ընթացքում ձեռագրերից ընտրել և ընդօրինակել ենք ըստ բովանդակության առանձին թերթիկների վրա մանրանկարչական այդ նյութերը, նպատակ ունենալով զրանցից կազմել մի սովոր ալբոմ:

Առ այսօր պատրաստ են արդեն 42 թերթեր՝ բազմաթիվ մանրանկարներով, որոնք վերաբերում են հետևյալ թեմաներին.

1. Երաժշտական գործիքներ	— 6 թերթ
2. Արհեստներ	— 4 թերթ
3. Զենքեր	— 4 թերթ
4. Գյուղատնտեսական աշխատանքներ և գործիքներ	— 3 թերթ
5. Գրչագրական գործիքներ	— 4 թերթ
6. Սափորներ	— 3 թերթ
7. Պարարվեստ	— 1 թերթ
8. Պսակադրություն	— 1 թերթ
9. Տարաղ	— 5 թերթ
10. Որսորդություն	— 4 թերթ
11. Զկնորսություն	— 1 թերթ
12. Նավակներ	— 1 թերթ
13. Սպորտ և մարմնամարզություն	— 1 թերթ
14. Թատերական դիմակներ	— 2 թերթ
15. Կահույք	— 2 թերթ

Ընտրել ենք արդեն ուշագրավ նյութեր նաև նշանավոր անձանց դիմանկարների ընդօրինակման համար:

Ընդօրինակությունները կատարված են նույնությամբ, առանց փոփոխման ենթարկելու բնագիր մանրանկարները, պահպանելով նկարի թե մեծությունը և թե գույները: Սակայն, նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ որոշ սարկաներ՝ հատկապես զենքերը և գրչագրական ու արհեստավորական գործիքները շատ մանր նկարված լինելով դժվար պետք է դիտվեին և ուսումնասիրվեին մասնագետների կողմից, որոշ զենքերում ընդօրինակելիս մեծացրել ենք նրանց չափը:

Սույն հոդվածի նպատակն է, հրատարակելով երաժշտական գործիքների մանրանկարներից կազմված մեր թերթիկները, նպաստել հայ բազմադարյան երաժշտության պատմության ուսումնասիրման շնորհակալ գործին:

Ստորև, երաժշտական գործիքները բաժանելով՝ հարվածային, փողային և լարային ենթախմբերի, մենք անհրաժեշտ տվյալներ ենք հաղորդում այն ձեռագրերի մասին, որոնցից քաղված են երաժշտական գործիքներին նվիրված

մեր թերթիկների նյութերը, միաժամանակ համառոտակի նկարագրում ենք այդ գործիքները, ելնելով նրանց արտաքին հատկանիշներից: Այդ նյութերի մասնագիտական խորն ուսումնասիրությունը դուրս է մեր նպատակից ու հնարավորություններից:

Հարվածային երաժշտական գործիքներ

Չեռագրերում նկարված հարվածային գործիքները կարելի է բաժանել մի շարք տեսակների.

Դափ. — Դափի ամենահին օրինակի պատկերը հանդիպում ենք 1286 թվականին Կիլիկիայում նկարազարդված Ճաշոցում: Չեռագրի մանրանկարները վերագրվել են Քորոսու Ռոսլինին, բայց հավանաբար պատկանում են նրա կրթությանը ժամանակակից անանուն մի նկարչի: Չեռագրի 15ա էջի լուսանցազարդում նկարված է մի պարուհի՝ ձեռքին դափ (Մատենադարան, ձեռ. № 979). նման մի դափ տեսնում ենք, դարձյալ կնոջ ձեռքին, 1337 թվականին Գավրիժում (Քավրիզ) նկարազարդված ձեռագիր Ավետարանում, որը Ավագ ծաղկոցի գործն է: Այս ձեռագրի 246ա էջում կանգնած են երկու նվագող կանայք, որոնցից մեկը դափ է զարկում (Մատենադարան, ձեռ. № 212, թերթ II, նկ. 13): 1462 թվականին Կոստյ անապատում, Մինաս ծաղկոցի կողմից նկարազարդված Հայսմավուրքի 140ա էջի լուսանցազարդում նկարված է դուսան՝ գափով: Որ իրոք նվագողը դուսան է, այդ մասին նույն էջի տեքստում կարդում ենք. «Ակաջարանութիւն օրրոջն Պորփիրոսի գուսանին. Սուրբն Պորփիրոս էր յողզէն ասիանու ծրնեալ և սնեալ յնփեսոս քաղաքի, և էր ճարտար գուսան ի դիւական թաաերս հեթանոսաց խաղացողս...» (ձեռ. № 4883, թերթ III, նկ. 3):

Դափի օրինակներ կան նաև դարդաստաներում, հատկապես սկզբնաթերթի զարդանկար տառերի մեջ. օրինակ, 1590 թվականին, Մոկաց աշխարհում, ներսևսի կողմից նկարազարդված Ավետարանի 22ա էջում (Մատթոս ավետարանչի սկզբնաթերթի) «ն» տառը կերտված է դափ զարկող մարդու պատկերի օգտագործումով (ձեռ. № 5783, թերթ IV, նկ. 6): Ճիշտ նույն ձևի զարդաստան կա նաև № 5634 ձեռագրում:

Թմբուկ — Չեռագրերում հանդիպած թմբուկների տեսակները հիմնականում կարելի է բաժանել երկու խմբի.

ա. Միաբազանք թմբուկներ — Սրանք հարվածվում են մի կողմից միայն: Այս թմբուկը ձաղարածե է. լայն մասը, որի վրա քաշված է թաղամթը, հարվածվում է փայտիկներով: Իսկ հակառակ կողմը սրածայր է: Երբեմն այս թմբուկները նկարված են երկուսը իրար կցած: Հարվածող փայտիկները լինում են տարբեր ձևերի՝ սրածայր, կլոր, կեռծայր և այլն: Այս տիպի թմբուկների հանդիպում ենք XVII դարում նկարազարդված Աղեքսանդր Մակեդոնացու վարք-պատմության այն ձեռագրում, որի ծաղկոցն է Հակոբ Զուղաչեցին (ձեռ. № 5472, թերթ V, նկ. 2, 4):

բ. Երկրազանք թմբուկներ — Այս թմբուկները սովորաբար նկարված են լինում թմբկահարի վզից կախված և հարվածվում են երկու կողմից: Սրա մի օրինակը գտնում ենք դարձյալ Հակոբ Զուղաչեցու վերոհիշյալ ձեռագրի մեջ (ձեռ. № 5472, էջ 80ա, թերթ V, նկ. 6), ինչպես նաև XVII դարի № 9599 ձեռագրում, որի 192բ էջին նկարված է մի թմբկահար, վզից կախված երկթաղանթ թմբուկ, որին նա հարվածում է փայտիկներով երկու կողմից, երկու ձեռ-

բով: Նկարի կողքին գրված է. «Մարդ մի և 1, ձեռն սաֆարայ և տապլայապազ» (թերթ 11, նկ. 4): Նման թմբուկ կա նաև № 6670 ձեռագրում:

Մեծղա — Հարվածային գործիքների թվին է պատկանում նաև ծնծղան՝ երկու մետաղյա սկավառաձևեր, որոնք իրար բախվելով ձայն են արձակում: 1462 թվականին Կարապետ ծաղկոզի կողմից Արճեշում նկարազարդված Ավետարանի 6ա էջում պատկերված տերունական նկարում կա ուշադրավ մի ծնծղա (ձեռ. № 4778, թերթ V, նկ. 13): Ըիշտ նման մի պատկեր գտնում ենք նաև Չեստեր Բիտի անձնական գրադարանի հայերեն ձեռագրերի պրոֆ. Սիրարիի Տեր Ներսիսյանի կազմած Յուզակի ալբոմում: Այդ ձեռագիրը գրված է Սյունիքում, 1536 թվականին:

Մեծղայի ավելի լավ օրինակներ կան № № 388, 391 և այլ ձեռագիր խորհրդատետրերում, ուր պատկերված է եկեղեցական արարողություն:

Քշոց — երաժշտական գործիքների շարքին կարելի է դասել նաև քշոցը: Սա երկար կոթով մետաղյա բոլորակ է, շուրջը բռժոժներ կախված: Օրինակ, № 397 ձեռագիր խորհրդատետրի 8ա էջում նկարված է քահանա դիրքը ձեռքին, նրա ետևին կանգնած է մի սարկավազ, որը քահանայի գլխավերևում պահել է քշոց:

Քշոցի օրինակներ մեծ մասամբ պատահում են Մաշտոցներում, օրինակ 1656 թվականին, նոր Ջուղայում, Հայրապետ ծաղկոզի կողմից նկարազարդված № 953 ձեռագրի 133ր էջում (թերթ I, նկ. 1): Նման պատկերներ կան նաև № № 1672, 6394 և այլ ձեռագրերում:

Կասաանեա — ձեռագրերում հանդիպում ենք նաև կասաանեա կոչվող հարվածային գործիքին, սա գործածել են պարուհիները: Կասաանեա պատրաստվում էր ամուր փայտե փոքրիկ ձողիկներից, որոնցից պարուհին զույգ-զույգ բանում էր երկու ձեռքերի սփերում և պարելու բնույթում զարկում իրար, համապատասխան պարի ուղիքին:

Այս գործիքի մի պատկեր առաջին անգամ տեսնում ենք 1320 թվականին Սարգիս Պիժակի կողմից նկարազարդված ձեռագիր Ավետարանի (ձեռ. № 7651) 43ա էջում: Մանրանկարում պատկերված է Հերովդեի աղջիկ Սալոմեն:

Նման գործիք կա նաև ավելի ուշ՝ 1661 թվականին Հակոբ Ջուղայեցու կողմից նկարազարդված № 7639 ձեռագիր Ավետարանի 26ր էջում, կասաանեաով պարուհին այստեղ ավելի մեծադիր է և հետաքրքիր իր տարազով (թերթ IV, նկ. 3):

Հետաքրքրական է 1401 թվականին Քավրիզում բնօրինակված Աստվածաշնչի 216ա էջի լուսանցքում եղած երաժշտախումբ պատկերող մանրանկարը (ձեռ. № 184): Այստեղ նկարված են չորս երաժիշտներ, որոնցից երկուսը հարվածային գործիքներ են նվագում՝ մեկը դափ է զարկում, մյուսը մի այլ հարվածային գործիք, նկարը միագույն է, փոքրադիր, նկարված ներքևի լուսանցքում (մասամբ քայքայված է): Սա ուշադրավ է նաև նրանով, որ նույն էջի աջակողմյան լուսանցազարդում նկարված է զարդասույան գլխին, հավանաբար լարի վրա կանգնած մի լարախաղաց, նվագախումբը նվագում է այդ լարախաղացի համար (թերթ I, նկ. 4):

Փողային երաժշտական գործիքներ

Ընչպես հարվածային, այնպես էլ փողային գործիքները բաժանվում են մի շարք տեսակների: Այսպես, օրինակ,

Արինգ — Փողային դործիքներից ձեռագրերում ամենից շատ պատահում է սրինգը: Արինգների հանդիպում ենք հիմնականում ավետարաններում, ծննդի տեսարանը պատկերող կանոնական նկարում:

Աչքի են ընկնում հատկապես երկու տիպի սրինգներ.

ա. Արինգներ. որոնց բերանի կողմը նեղ է և բանի գնում ներքևի մասը լայնանում է: Այս տիպի սրինգներից ամենավաղը հանդիպում ենք 1304 թվականին նախիջեանում Միմեսն ծաղկողի նկարազարդած № 3722 Ավետարանում: Չեռազրի 176ա էջի լուսանցքում նկարված է մի հովիվ սրինգ նվագելիս: Արինգը, գնալով դեպի ներքև լայնանում է, վրան ունի երեք անցք: Հովիվի մոտ նկարված են նաև ոչխարներ: Հետաքրքիր է նաև հովվական տարազը (թերթ III, նկ. 6): Այս նույն թվականին, նույն տիպի սրինգ նկարված է նաև № 6253 ձեռագրում:

XIV դարի նշանավոր մանրանկարիչ Թորոս Տարսնացին (աշխատել է հիմնականում Գլաձորում) 1323 թվականին ծաղկած իր Ավետարանում նկարել է մի հովիվ սրինգ նվագելիս: Հովիվի կողքին նկարված են ոչխարներ, բերաններին կանաչ տերևներ. թվում է, թե այդ կենդանիները գլուխները վերցրած ունկնդրում են սրնգի զեղզեղանքին: Հովիվի աջ ձեռքի մատները դրված են սրնգի անցքերի վրա և սրնգի ծայրամասում երևում է միայն երկու անցք (ձեռ. № 6289, թերթ I, նկ. 5):

Այս տիպի սրինգներ կան նաև ավելի ուշ շրջանի ձեռագրերում, օրինակ 1590 թվականին Մսկաց աշխարհում ներսես կախկոպուսի նկարազարդած Ավետարանում (ձեռ. № 5783, էջ 4ա, թերթ IV, նկ. 8), XVII դարում, Բաղեշում Հովհաննես ծաղկողի նկարազարդած Ավետարանում (ձեռ. № 317, էջ 2ա, թերթ II, նկ. 12), ինչպես նաև մի այլ Հովհաննեսի կողմից 1647 թ. նկարազարդված ձեռագրի մեջ (ձեռ. № 5634, էջ 25բ, թերթ V, նկ. 10):

Արինգներ կան նկարված նաև զարդատառերում. օրինակ 1360 թվականին Ղրիմում նկարազարդված Ճաշոցի օկղբնաթերթում նկարված է մի գեղեցիկ «Ն» տառ, որի վրա կանգնած հովիվներից մեկը սրինգ է փչում (ձեռ. № 7741):

բ. Եղեգնյա սրինգ — Սա բարակ, մինչև վերջ միևնույն տրամագիծն ունեցող երաժշտական դործիք է (հովվական սրինգ): Այս սրինգներից ամենավաղը հանդիպում ենք № 212 ձեռագրի 246ա էջում: Տեքստում, փոքրադիր նկարված են երկու կին, որոնցից մեկը զափ է զարկում, իսկ մյուսը՝ սրինգ փչում: Կանանց մոտ դրված են սափորներ և թասեր (թերթ II, նկ. 13): Արինգների ինչպես առաջին, այնպես էլ այս երկրորդ տեսակի պատկերը գտնում ենք մեզ արդեն ծանոթ № 184 ձեռագրի լուսանցքում՝ 1401 թվականին նկարված, երաժշտախմբի նվագածուներից երկուսի ձեռքերին:

Հետաքրքրական է № 5512 ձեռագրի 2ա էջում նկարված հովվական սրինգը: Այս սրինգը սովորականից ավելի երկար է, վրան երևում են հինգ անցքեր, իսկ վերևում՝ բերանի մոտ, ինչ որ խաշածե ձգված թելեր. ձեռագիրը գրված է 1418 թվականին, Աղթամարում. ծաղկողն է Գանիկը (թերթ III, նկ. 1): Նույնատիպ սրինգներ կան նաև բուն Հայաստանում XV դարում նկարազարդված № 4826, 5511 ձեռագրերում:

Որոշ ձեռագրերում սրնգահար հովիվը նկարված է լինում ծալապատիկ նստած դիրքով: Այդպիսիք են, օրինակ, 1471 թվականին Արծկեում՝ նկարազարդված № 7782 Ավետարանի 1բ էջի (թերթ I, նկ. 6), ինչպես նաև № 4778

ձեռագրի նմանատիպ նկարները (հմմ. նաև XVI—XVII դարերում ընդօրինակված № № 276, 9229 ձեռագրերը):

Ռազմական փող — Ձեռագրերում ռազմական փողերի պատկերներ սակավ են հանդիպում:

Հակոբ Զուղայեցու նկարազարդած «Պատմութիւն Ազ. Մակեդոնացու» ձեռագրում, որը ուրույն տեղ է գրավում աշխարհիկ բնույթի իր նկարներով, բազմատեսակ երաժշտական գործիքների կողքին, տեսնում ենք նաև մի զինվորի՝ ռազմական փող փչելիս: Սա մետաղյա մի գործիք է, որի ծայրամասը գնալով լայնանում է (ձեռ. № 5472, էջ 47ա, թերթ V, նկ. 5):

Ռազմական փողի ավելի հետաքրքիր տեսակ նկարված է դարձյալ Ազ. Մակեդոնացու վարք-պատմությունը բովանդակող № 3387 ձեռագրում, որը նկարազարդված է Սպահանում 1635 թվականին: Ձեռագրի 112ր էջում պատկերված փողահարի գլխարկից նրկում է, որ նա զինվորական է. փողը բերանի մասում նեղ է, մեջտեղում ունի գնդիկավոր մի մաս, որից հետո փողը շարունակվում է, իր ծայրամասում լայնանալով (թերթ II, նկ. 9):

Շեփուհներ — Փողային գործիքներից բավականին շատ նկարված են լինում նաև շեփուհներ: Սրանք նույնպես մետաղյա են: Շեփուհների մեծ մասը նկարված է Ավետարանների «Վերջին փողահարությունը» տերունական նկարում, չորս փողահարների հետ: Հետաքրքիր է 1496 թվականին, Վանում, նկարիչ Աբրահամի կողմից ծաղկված մի Ավետարանի 12ր էջի տերունական նկարում եղած շեփուհը: Բերանի կողմը բարակ է, ապա ծայրամաս շհասած դառնում է կիսակոր և միանգամից ծայր է առնում լայն փողաբերանը (ձեռ. № 5303, թերթ III, նկ. 7): Ճիշտ նույն տիպի շեփուհ է նկարված նաև № 1579 ձեռագրում:

Հաճախ պատահում են նաև շատ երկար շեփուհներ. դրանք Գարրիել հրեշտակապետի շեփուհներ են (ձեռ. № 6325, էջ 15):

Գալարափող — Ըստ ձեռագիր մանրանկարների գալարափողերը հիմնականում պատրաստված են մետաղից: Գալարափողի նմուշներ հանդիպում ենք մեծ մասամբ XVII դարի ձեռագրերում, որոնցից է 1678 թվականին, Վասպուրականի Ավրնդաց գյուղում նկարազարդված № 8688 ձեռագրի 10ր էջում եղած գալարափողը (թերթ I, նկ. 3): Գալարափողի գեղեցիկ օրինակներ կան 1686 թվականին էջմիածնում, Մարկոս ծաղկողի կողմից նկարազարդված № 349 Աստվածաշնչի 89ր էջում (թերթ IV, նկ. 11): Ավելի ուշ (1692 թ.), դարձյալ Ավրնդաց գյուղում Կարապետ երեցի ծաղկած № 5269 ձեռագրի 23ր էջում, գտնում ենք գալարափողի մի այլ նմուշ (թերթ II, նկ. 11): Սրան շատ նման է № 7677 ձեռագրում նկարվածը: Գալարափողերի տարբեր տեսակի նկարներ կան նաև № № 8178, 8367, 8693, 3662 և այլ ձեռագրերում:

Նղջերափող — Նղջերափողի գեղեցիկ օրինակ է պարտմակում 1433 թվականին, Արճեշում, Մինաս ծաղկողի նկարազարդած № 6570 ձեռագրի 152ր էջի լուսանցազարդը, ուր հովիվը նստած նվագում է երկար ու կիսակոր նղջերափող (թերթ III, նկ. 5):

Նղջերափողի մի այլ օրինակ, որն ավելի կարճ է ու լայն, դարձյալ բնորոշ իր կիսակորությունը, նկարված է № 6670 ձեռագրի 138ր էջում գծանկարով (թերթ II, նկ. 5): Ճիշտ նույն տիպի նկար կա նաև № 4778 ձեռագրի 6ա էջում (թերթ V, նկ. 12):

Զուտևա — Զուտևայի ցայտուն օրինակ է № 5783 ձեռագրի 17ր էջի տերու-

նական նկարում պատկերված գործիքը: Նկարված է գուռնան իր բոլոր մանրամասներով, երևում են շորս անցքեր (թերթ IV, նկ. 4): Զուռնայի մի այլ օրինակ կա № 6670 ձեռագրի 130ր էջում (թերթ II, նկ. 6):

Զուռնայատիպ ուշագրավ գործիք է Երուսաղեմի № 4784 ձեռագրում նկարվածը: Զեռագիրը 1434 թվականի է¹:

Պարկապղուկ. — Պարկապղուկի նմուշներ կան նկարված գլխավորապես XVII դարի ձեռագրերում: № 6670 ձեռագիր ժողովածուի 138ա էջում նկարված է պարկապղուկ նվազող մի կին (թերթ II, նկ. 7), իսկ № 9599 ձեռագրի 188 էջում մի տղամարդ (թերթ II, նկ. 2):

Լարային գործիքներ

Լարային գործիքների տարատեսակները ձեռագրերում ավելի շատ են և դժվար է որոշակիորեն գատել միմյանցից ու որոշել նրանցից յուրաքանչյուրի անունը. ուստի մեր կատարած խմբավորումը պայմանական է:

Սազ և սազատիպ լարային գործիքներ

Սազի ամենահին նկարը գտնվում է 1211 թվականին Հաղրատում նկարազարդված Ավետարանի խորաններից մեկի լուսանցազարդում. այստեղ նկարված է նուենու տակ ծալապատիկ նստած մի աշուղ, սազ նվագելիս (ձեռ. № 6288, էջ 15ա): Սազի գլխի մասում նկարը մաշված է և պարզ չի երևում ոչ լարերի քանակը, ոչ էլ գլխիկի ձևը. միայն կարելի է ջոկել շորս լարիչները:

1461 թվականին ընդօրինակված № 3884 ձեռագրի («Ռամգիրք») 85ա էջում, որպես Յուզ համաստեղության խորհրդապատկեր, նկարված է ցուլի մեջքին նստած մի կին, որը սազ է նվագում: Այս սազը շատ յուրատեսակ է. ունի բարակ ու երկարավուն գրիֆ, գլխիկի մասում զիզզազածն է և վերջանում է սուր ծայրով, ունի շորս լարիչ (թերթ IV, նկ. 5):

Այս նույն գործիքին շատ նման է 1705 թվականի № 4725 ձեռագրում եղած սազը:

Նազաշ Հովնաթանի տաղարաններից մեկում (ձեռ. № 4426, էջ 40ր) նկարված է սազատիպ լարային մի գործիք, որը խամբած է ու պարզ չի երևում, սակայն տեսնվում են շորս լարիչ ականջները. գործիքի իրանը տանձաձև է (թերթ IV, նկ. 7):

1411 թվականի № 225 ձեռագիր Ավետարանի 3ա էջում նկարված է ծալապատիկ նստած մի կին, ձեռքին սազատիպ լարային գործիք (թերթ VI, նկ. 6):

XIV դարի նշանավոր ծաղկող Ավագի Տփղիսում նկարազարդված Աստվածաշնչի մեջ նկարված «Յ» զարդատառի մեջ ևս ներկայացված է այդպիսի մի գործիք: Լարերը չեն նկարված, բայց շորս լարիչ-ականջները վկայում են այն մասին, որ գործիքը բառալարյան է եղել (ձեռ. № 6230, էջ 258ր, թերթ IV, նկ. 2): Դարձյալ նույն «Յ» զարդատառի մասն է կազմում № 206 ձեռագրում նկարված լարային գործիքը: Սազի նմանվող երաժշտական գործիք նվազողի պատկերով է ստեղծված նաև № 6776 ձեռագրի 40ա էջի սկզբնաթերթի «Ք» տառը, ինչպես նաև № 184 ձեռագրի 127ա էջի «Յ» զարդատառի մի մասը:

¹ Այս ձեռագրի մանրանկարների հետ ծանոթացել ենք պրոֆ. Ս. Տեր Ներսիսյանին պատկանող միկրո-ծապակների միջոցով:

Ուշագրավ է 1679 թվականին էջմիածնում նկարազարդված № 509 ձևագիր ժամագրքի 242ա էջում նկարված «Ն» սկզբնատառը, որի ծայրամասերը իրենցից ներկայացնում են երկու մարդու պատկերներ, նրանցից մեկը ձեռքին ունի սաղատիպ, իսկ մյուսը՝ հարվածող երաժշտական գործիք (թերթ VI, նկ. 2):

Լարային գործիքներ շատ կան նկարված Սաղմոսներում (Գավիթ մարգարեի նկարը), կամ Ավետարանի «Հարսանիք Կանայում» տերուհական նկարում, որտեղ շատ հաճախ հարսանքավորների շարքում նկարված է լինում նաև գուսան: Այս տեսակետից հետաքրքրական է XV դարում նկարազարդված № 5511 ձևագիրը, որի 4ա էջում կա մի գուսան, ձեռքին լարային գործիք. գործիքի գրիֆի վրա կան 11 լարիչ, իսկ գլխիկը զարդած է (թերթ II, նկ. 8): Ծիշա այս նույն գործիքի նմանօրինակը կա Երուսաղեմի № 2663 ձևագրում (1414 թ.) միայն, այստեղ գործիքն ունի 9 լարիչ և գլխիկին տրված է վիշապի կերպարանք: XV դարում նկարազարդված № 4299 ձևագիր Ծարակնոցի 38ր էջում նկարված է Գավիթ մարգարեն 3 լար ունեցող լարային գործիք նվագելիս (թերթ III, նկ. 2): 1390 թվականին Խիզանում նկարազարդված № 346 ձևագրի 280ա էջի լուսանցքի համանման երաժշտական գործիքն ունի 6 լարիչ, որոնք դասավորված են գլխիկի վրա՝ երկու կողմից (թերթ I, նկ. 7):

Առաքել ծաղկողի կողմից, 1599 թվականին Արզրումում նկարազարդված Սաղմոսարանում ևս Գավիթ մարգարեն լարային սաղատիպ գործիք է նվագում. գլխիկի վրա կա վեց լարիչ. Գավիթի այ ձևերի ցուցամատը նկարված է շատ երկար, բոտ երևույթին ցույց տալու համար, որ մատով խփում է լարերին (ձև. № 2660, էջ 40ր, թերթ I, նկ. 2):

Մրան նման են նաև № № 225, 272 ձևագրերում նկարված սաղանման երաժշտական գործիքները:

Նույն տիպի, բայց ավելի շքեղ նկար կա XVII դարում նկարազարդված № 350 ձևագրի 263ր էջում: Այտեղ Գավիթ մարգարեի ձեռքի լարային գործիքն ունի 12 լարիչ, ուստի՝ այդքան էլ լար (թերթ III, նկ. 4):

Ուշագրավ է XVI դարի № 6325 ձևագրի 8ր էջում նկարված գուսանի ձևերի լարային գործիքը, իր վեց լարիչներով. լարերի ներքևի մասում կա հենակ (թերթ VI, նկ. 1). նման գործիք է նվագում նաև 1596 թվականի № 6828 ձևագրի 5ր էջում նկարված գուսանը. գործիքը, որի վրա նույնպես լարիչներ կան, նա բռնել է հորիզոնական դիրքով:

Իր ձևով մի փոքր տարբեր է XVII դարի № 5472 ձևագրի 18ր էջում նկարված լարային գործիքը, որի գլխիկի մասը թեքվում է, հորիզոնական դիրքը նկատում: Նրա վրա կան 15 մանր ու խոշոր լարիչներ (թերթ V, նկ. 3):

XVII դարի № 9599 ձևագրի 54ր էջում նկարված է ուղտի վրա նստած մի երաժիշտ կին. նրա ձեռքի երաժշտական գործիքը նույնպես տանձաձև է, շեմքիկից հետո թեքվում է, կիսակորվում դեպի գլխիկը, գլխիկի վրա կա 5 լարիչ (թերթ II, նկ. 1): Այս նույն ձևագրի 113ա էջում ևս նկարված է լարային գործիք, ավելի պարզ ու հասարակ գծանկարով. նկարի կողքին գրված է «կին մի որ տարասպուլուզ կու գարնէ»:

Քամանչա — Ձևագրերի մանրանկարներում առաա նյութեր կան նաև այլ լարային երաժշտական գործիքների մասին: XVII դարի № 5472 ձևագրի 123ր էջում նկարված է քամանչա իր աղեղով (թերթ V, նկ. 7): Ավելի ուշ շրջա-

նում, 1765 թվականի № 4426 ձեռագրի 12ր էջում նկարված է ժամանակակից քամանչա (թերթ IV, նկ. 1):

Քամանչայի օրինակներ հանդիպում են նաև դարդաստաներում, հատկապես Ավետարանների սկզբնաթերթերում. օրինակ, Վարագում 1600 թվականին նկարազարդված № 2804 ձեռագրի 36ա էջի «Գիրք» բառի վերջին «Ք» տառը իրենից ներկայացնում է մի երաժիշտ, որը ձախ ձեռքում պահել է քամանչան, իսկ աջում՝ քամանչայի վրա շարժում է աղեղը (թերթ II, նկ. 10): Ճիշտ նույն ձևով, նույն «Ք» տառը նկարված է նաև նախորդին ժամանակակից № 5794 ձեռագրում:

Տավիղ — Այս լարային գործիքի գեղեցիկ նմուշ է № 2627 ձեռագրի 26ր էջում նկարված Դավթի ձեռքի տավիղը: Չեռագիրը նկարազարդել է XIV դարի անվանի մանրանկարիչ Սարգիս Պիծակը (թերթ VI, նկ. 3):

Սաղմոսարան — Սաղմոսարանն ունի տասը լար և նվագվում է ձեռքի փոքրիկ կնանոցով: Դրիմում, 1399 թվականին նկարազարդված № 2040 ձեռագրի 6ր էջում պատկերված լարային գործիքը հավանաբար Սաղմոսարան է: Գործիքն ունի տասը լար (թերթ IV, նկ. 4):

Քանոն — Այս լարային գործիքը նկարված է XVII դարի նկարիչ Հակոբ Չուղայեցու մեզ արդեն ծանոթ № 5472 ձեռագրի 123ր էջում (թերթ V, նկ. 1): Նման լարային գործիք է նաև XVII դարի № 7090 ձեռագրի 4ր էջում նկարվածը:

Արֆա — Բազմաթիվ օրինակներ կան հատկապես XVII դարում նոր-Չուղայում ընդօրինակված և նկարազարդված ձեռագիր Աստվածաշնչերում. օրինակ՝ № 189, 200, 201, 349 և այլ ձեռագրերում:

Արֆայի մի տեսակ էլ գտնում ենք Հակոբ Չուղայեցու վերահիշյալ ձեռագրի 123ր էջում (թերթ V, նկ. 9):

Քնար — Մաղկող Հայրապետի 1686 թվականին նկարազարդած № 349 ձեռագրի 113ր էջում կա քնարի գեղեցիկ մի օրինակ: Կինը կանգնած է, ողջ հասակով, գեղեցիկ տարազով և քնար է նվագում (թերթ IV, նկ. 10):

Քնարի մի այլ օրինակ էլ նկարված է 1679 թվականի № 509 ձեռագրի 241ր էջում (թերթ VI, նկ. 5), ինչպես նաև XV դարի № 7695 ձեռագրում:

Սրանք են երաժշտական գործիքների այն հիմնական տեսակները, որոնց պատկերները գտել ենք Մատենադարանի հայերեն ձեռագրերի մանրանկարներում: Հետագա որոնումներով, հատկապես այլ վայրերում պահվող հայկական ձեռագրերից, անշուշտ հնարավոր կլինի երևան բերել երաժշտական գործիքների պատկերներ պարունակող այլ մանրանկարներ և լրացնել մեր գիտելիքները միջնադարյան Հայաստանում և հայկական գաղթավայրերում կիրառու ձևերի մեջ եղող երաժշտական գործիքների և նրանց տարատեսակների մասին:

А. Б. ГЕВОРКЯН

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ В АРМЯНСКИХ МИНИАТЮРАХ

(Р е з ю м е)

Армянская средневековая книжная живопись (миннатура) является одной из сокровищниц, обогащающей многочисленными веществен-

ными примерами наши представления о различных областях средневековой культуры.

На протяжении ряда лет автор статьи отбирал и копировал изображения предметов, представляющих интерес для изучения истории культуры и быта. На отдельных листах автором были сгруппированы изображения музыкальных инструментов, сельскохозяйственных орудий, воинского снаряжения, письменных принадлежностей, одежды и т. п.

Публикуя шесть листов изображений средневековых музыкальных инструментов, автор разбил их на соответствующие подгруппы—ударные инструменты, духовые и струнные, дав одновременно необходимые сведения о рукописях, из которых скопированы эти миниатюры. В статье дается краткое описание этих инструментов, на основе их внешних признаков. Специальное исследование публикуемых материалов не входило в задачу автора.

A. B. GEVORKIAN

LES INSTRUMENTS DE MUSIQUE MEDIEVAUX DANS LES MINIATURES ARMENIENNES

La miniature arménienne nous est un trésor inépuisable de connaissances et de données matérielles pour l'étude des différents aspects de l'activité culturelle au moyen âge.

De longues années ont été nécessaires à l'auteur de cet article pour dégager et reproduire les objets pouvant l'intéresser du point de vue de l'histoire de la culture et des mœurs.

Les reproductions sont groupées en instruments de musique, outils agraires, armes, papeterie, vêtements, etc... Les instruments de musique médiévaux sont présentés sur six planches: instruments à percussion, à vent, à cordes. Ces planches sont accompagnées de légendes explicatives nous renseignant sur les manuscrits d'où sont tirées les miniatures.

L'auteur donne une description des instruments d'après leurs indices extérieurs.

Cet article ne vise nullement à une étude approfondie des matériaux publiés.

ԹԵՐԹ IV

